

Treballs de la Societat Catalana de Geografia, núm. 86, desembre 2018, p. 169-186

ISSN: 1133-2190 (format imprès); 2014-0037 (format digital)

URL: <http://revistes.iec.cat/index.php/TSCG>

DOI: 10.2436/20.3002.01.167

Vicenç M. ROSSELLÓ i VERGER (2018). *Les Illes Balears. Mallorca, el sud i sud-est (municipis de Llucmajor, Campos, Ses Salines, Felanitx i Manacor)*. Palma: Institut d'Estudis Balearics i Institut d'Estudis Catalans, 547 p.

***Mallorca, el sud i el sud-est* de Vicenç Rosselló, ara en català¹**

Onofre Rullan

*Departament de Geografia
Universitat de les Illes Balears*

Presentació

Honorable Consellera de Cultura del Govern de les Illes Balears, Senyor Director de l'Institut d'Estudis Balearics, Senyor President de l'Institut d'Estudis Catalans, Don Vicenç, amigues i amics.

Intentaré fer-vos cinc cèntims de les 547 pàgines de *Mallorca, el sud i sud-est* de Vicenç M. Rosselló i Verger. Per això parlaré breument de l'autor i el seu context acadèmic així com del llibre que presentam.

Vaig veure per primera vegada aquesta tesi doctoral a l'antic departament de Geografia a Son Malferit de Palma a finals de la dècada del 1970 quan cursava els meus estudis de llicenciatura. Recordo que era un llibre que m'impressionava pel seu contingut i, també, pels seus 4,5 cm. de llom que, tot s'ha de dir, en l'edició catalana se n'ha aprimat un, només en fa 3,5. Vaig comprar el llibre el 1983 per 1.500 pts (9 €) a la Cambra de Comerç de Palma i, des d'aleshores, com tots els clàssics, ha estat un llibre de consulta habitual malgrat el pas del temps.

Vicenç Rosselló i el seu context acadèmic

El treball de Rosselló fou la primera tesi balear de geografia emmarcada en el paradigma de la geografia regional que classificava i analitzava regions naturals (amb l'empremta humana que en reforça el seu caràcter en paraules

1. El text es correspon bàsicament al de la presentació del llibre el dia 12/11/2018 com a un dels actes de la Setmana del Llibre en Català celebrada al parc de les Estacions de Palma (fig. 1). S'han incorporat les notes i citacions necessàries per una correcta compressió del text.

Dantín Cereceda) enfront de l'anterior tradició de les descripcions per unitats politicoadministratives.

La regió natural (sovint tautològicament anomenada regió geogràfica) era entesa com a àmbit que es congriava amb certa homogeneïtat interna a partir de determinades característiques naturals afaiçonades per les activitats humanes que s'hi desenvolupaven. Aquestes activitats eren les forjadores del paisatge i, quan el paradigma de la regió natural era dominant, eren fonamentalment les agràries. Posteriorment, quan l'agricultura i la ramaderia cediren davant d'altres activitats, es començà a parlar de regions urbanes, difuses... I la regió natural serà allò que hem anat desdibuixant i perdent en un irresponsable procés de "destrucció creativa" en paraules del sociòleg Werner Sombart i de l'economista Joseph Schumpeter. El llibre de Rosselló que ara es torna a presentar ens permet visitar aquella antiga regió natural del sud i sud-est de Mallorca que avui, com la resta de les Illes Balaers, és en un accelerat procés de descomposició.

La geografia regional que analitzava regions natural era força deutora de la geografia francesa que comptava amb la rutilant figura de Paul Vidal de La Blanche (1845-1918). Una influència de la geografia regional francesa que es mantindrà pràcticament fins a la dècada del 1980 quan els paradigmes neopositivistes anglosaxons desplaçin els regionals. Un paradigma regional que assumeix la *Historicitat de l'acció humana i la idea de resposta i adaptació «activa» als obstacles del medi* (Riudor, 1989, p. 23). Però quan el paradigma

Figura 1. Presentació del llibre a Palma

Font: Leonard Muntaner Editor.

D'esquerra a dreta Onofre Rullan, Vicenç M. Rosselló, Francesca Tur (consellera de Cultura), Joandomènec Ros (president de l'IEC) i Francesc M. Rotger (director de l'IEB)

regional francès es consolida a l'Estat espanyol ho fa ja amb *una tendència cap a l'especialització temàtica que també s'observa a França des dels anys quaranta i cinquanta quan l'escola vidaliana comença a entrar en crisi* (Riudor, 1989, p. 26).

Però aquesta tendència a l'especialització temàtica no és la que s'observa en la tesi de Rosselló que reconeix directament la seva inspiració en obres de geografia regional francesa no especialitzades temàticament, com les de Maurice Le Lannou (1906-1992) sobre Sardenya (Le Lannou, 1941) o la de Max Derruau (1920-2004) sobre la Limanya (Derruau, 1949).

A Espanya el paradigma de la regió naturals arriba a través d'obres com "L'Espagne", inclosa en la *Nouvelle Géographie Universelle. La Terre et les homes* publicada per Reclus (1876) o la *Geografía de España* en primera edició de 1908 del mallorquí Rafael Ballester (1916). Però serà segurament l'obra de Juan Dantín Cereceda qui consolidarà el paradigma regional a Espanya amb obres com *Resumen fisiográfico de la península Ibérica* (Dantín, 1948 [1912]) i, especialment, el seu *Ensayo acerca de las regiones naturales de España* (Dantín, 1942 [1922]).

A Catalunya els estudis aplicats a comarques naturals específiques seran pioneres arreu de l'Estat i tenen dues fites clau amb els estudis sobre la Cerdanya de Pau Vila (1926) i sobre la plana de Vic de Gonçal de Reparaz (1928). Segurament els primers treballs geogràfics on, a escala comarcal, s'aplica la metodologia d'anàlisi de la regió natural.

A les Balears la geografia d'aquella època era conrada sobretot per catedràtics d'Institut (Company, 1988) com Josep Lluís Pons i Gallarza 1823-1894, Joan Llopis (1851-?), Mateu Obrador (1853-1909) o el ja esmentat Rafel Ballester i Castell (1872-1931), segurament el més reconegut geògraf mallorquí d'abans de la guerra civil malgrat que la major part de la seva vida acadèmica la desenvolupà a la península, en particular a Girona.

Tanmateix, per tal de veure la llum les primeres i modernes tesis doctorals en Geografia caldrà esperar a la dècada del 1960 en paral·lel, com tants altres canvis, a l'eclosió de l'economia turística.² I així, el 1962, Vicenç Rosselló llegeix i defensa *Mallorca, el sur y Sureste*, tesi regional dirigida per Antonio López Gómez que, a més de director, actuà com a secretari del corresponent tribunal que fou presidit per Amando Melón i en foren vocals, Joan Reglà, Manuel de Terán y José M. Jover. La tesi es publica dos anys més tard (Rosselló, 1964b) i, penso, ha estat la primera i única que podríem adjectivar, sense pal·liatius, de tesi balear de Geografia Regional.

Quatre anys més tard de la seva publicació i sis més de la seva lectura, el 1968, Bartomeu Barceló defensa la segona tesi de geografia balear, però ja som davant d'una tesi amb especialització temàtica: *Evolución reciente y estructura*

2. Tot i no tractar específicament sobre els Illes Balears, segurament la primera tesi de geografia d'un mallorquí fou la defensada el 1907 per Rafael Ballester (Colom, 1980) a la Universitat Central (Madrid) i publicada en dues edicions els anys següents (Ballester, 1908; 1909).

actual de la població de las Islas Baleares. La tesi fou publicada dos anys més tard (Barceló, 1970).³ Tant la de Barceló com les primeres tesis doctorals balears, totes elles de Geografia Humana, conservaran el corresponent capítol sobre el medi natural de la comarca que analitzen⁴. Es tractava d'un residu d'aquella antiga tradició vinculada a la regió natural ja que la part dedicada al medi natural són a capítols anecdòtics, no sempre justificats pels objectius i posterior desenvolupament de la recerca que s'aborda. El paradigma de la regió natural ja era una romanalla que s'esvaïa...

La geografia regional com la de la tesi de Rosselló, s'ha de reconèixer, no tingué continuïtat a les Illes Balears, les tesis amb especialització temàtica i/o ancorades en els nous paradigmes emergents tancaren aquella gairebé *non nata* tradició⁵.

Vicenç Rosselló, com Bartomeu Barceló, cursà estudis de ciències naturals a la dècada de 1950s abans de llicenciar-se en Filosofia i Lletres, secció d'Història i fer la tesi en Geografia. Fet important per explicar l'èxit de la tesi de Rosselló emmarcada en el paradigma de la regió natural. Base naturalística i formació d'historiador, comú als geògrafs de l'època, que fructifiquen en tesis regionals. Comunió d'allò natural amb allò cultural, geografia física i geografia humana, geografia regional en estat pur...

Però Rosselló, com és sabut, no va fer la seva carrera acadèmica a Mallorca, Rosselló és un destacadíssim membre de l'anomenada Escola Valenciana de Geografia (Ramiro, 2002) fundada pel ja esmentat Antonio López Gómez. López Gómez fou catedràtic de geografia de València de 1955 a 1969 i, entre d'altres, fundà *Cuadernos de Geografia* (1964) –avui segona revista espanyola més antiga d'Espanya després d'*Estudios Geográficos* que acaba d'assolir els 100 números– i fundador del mateix departament de Geografia de València l'any 1966, 15 anys abans de la fundació del de Palma el 1981.

Vicenç M. Rosselló Verger⁶ es llicencià en Història (1958), doctor i ajudant de càtedra (1962), Adjunt (1963), Catedràtic, primer de la Universitat de Múrcia (1967-69) i, després, de la de València arran del trasllat a Madrid de López Gómez el 1969. Si no vaig errat són 383 les seves publicacions que, val a dir,

3. Tant Rosselló com Barceló havien dut a terme les seves tesines a la segona meitat de la dècada del 1950. La primera fou la de Barceló sobre Ocaña i la segona la de Rosselló sobre el prat de Sant Jordi. Ambdues tesines foren publicades en forma d'article a *Estudios Geográficos* (Barceló, 1956; Rosselló, 1959).

4. Ens referim a la quarta, cinquena i sisena tesi de geografia defensades per Salvà (1978), Brunet (1981) i Florit (1983). L'excepció de la norma és la tercera tesi de geografia defensada per Albert Quintana, l'any 1975, i publicada més tard (Quintana, 1979). En aquest darrer cas (la primera tesi llegida ja a la Facultat de Filosofia i Lletres de Palma) el paradigma regional ja és completament absent alhora que s'emmarca en l'onada neopositivista que eclosionaria a Espanya un poc més tard, a la dècada del 1980.

5. Tot i això, alguna recent tesi de Geografia de la UIB, com a l'Ivan Murray (2012), han volgut recuperar aquella antic vincle entre allò natural i allò humà i socioeconòmic, però ara emmarcant-se en nous paradigmes com el de la sostenibilitat.

6. Hi ha varies publicacions dedicades a Rosselló, en destacam el número 40 (2001) de la revista *Afers: fulls de recerca i pensament* i el volum coordinat per dos dels seus deixebles (Santjaume i Mateu, 2006) on hi ha, en paraules de Lluís Gómez, la biografia més completa i vivencial de l'autor (Mateu, 2006). Són prou interessant també algunes de les entrevistes més geogràfiques que ha concedit Rosselló Verger (Boira, 2000; Mir i Pons, 2004).

s'han incrementat notablement arran de la seva jubilació el 2001. Les seves obres van des dels primers treballs sobre el prat de Sant Jordi ja esmentats a la darrera publicació d'enguany, si no se me n'ha escapat cap..., *Rèquiem per als molins aiguaders de Mallorca* (Rosselló, 2018). Mai més ben dit, roda el món i torna al Born.

Vicenç Rosselló ha dirigit 32 tesis doctorals que, posats a simplificar, crec que podríem dividir en dues etapes que es vinculen amb els principals canvis de paradigmes que han afectat la geografia espanyola. Una primera etapa de tesis regionals que tot seguit comentarem i en la que s'hi emmarca la pròpia tesi de l'autor que avui presentam i una segona etapa, de tesis temàtiques específiques, amb alguns anys que es compaginen ambdós plantejaments. L'especialització temàtica de Rosselló ha estat en Geografia Física⁷, en particular en geomorfologia litoral tot i que no podem oblidar la seva producció en el camp de la història de la cartografia. Camps aquests que no podem abordar en aquesta presentació.

Però la seva tesi s'emmarca, com dèiem, en la primera d'aquestes etapes. López Gómez havia iniciat la tasca de cobrir el mapa de les més de 30 comarques valencianes dedicant-hi una tesi a cadascuna d'elles. I així defensaren les tesis Eugenio Burriel sobre l'Horta Sud (1970), Pérez Puchal sobre el Baix Palància i Fernando Arroyo sobre la Vall de Sogorb (1978). I Rosselló, com deixeble aplicat de López Gómez, segueix la seva tasca i dirigeix les tesis de José Quereda sobre la Marina d'Alacant (1973), Josep Costa sobre el Marquesat de Dénia (1973), Clemente Herrero sobre l'Horta Nord (1973), Vicente Gozávez sobre el Baix Vinalopó (1975) i la d'Enric Matarredona sobre l'Alt Vinalopó (1981). Així com altres tesis de fora del País Valencià com la de López Ontiveros sobre la Campiña de Córdoba (1972), la de Gabriel Cano sobre l'Hoya de Baza (1973) i la d'Alfredo Morales sobre l'Altiplano de Jumilla-Yecla (1972).

Però parlem del llibre que avui presentam.

El llibre

La tesi del 1962 *Mallorca, el sur y Sureste* fou publicada en forma de llibre el 1964 i havia de ser el primer volum de l'obra "*Las Islas Baleares. Estudio geográfico y económico*" dirigida, des de la Cambra de Comerç de Palma per Bartomeu Barceló⁸. Es tractava de programar la mateixa tasca d'investigacions comarcals que, des de València, planificava López Gómez.

Però quin era el mapa comarcal que es volia cobrir amb tesis o estudis equivalents? Doncs un mapa que presentà el mateix Rosselló Verger, el 1964, al XX Congrés Geogràfic Internacional a Londres inserit en un treball sobre el reguiu

7. Dirigí la primera tesi de Geografia Física d'Espanya, la de López Bermúdez defensada l'any 1972.

8. El projecte no arribà a bon port i el llibre de Rosselló en fou l'únic exemplar de la projectada obra. Tanmateix el mateix Rosselló va engregar l'elaboració del volum de la comarca de Llevant que, finalment, no va concloure.

a Mallorca (Rosselló, 1964b: 244, figura 1). En aquell mapa de *Comarques de Mallorca* (fig. 2) del 1964 es delimiten 5 comarques que, des d'aleshores tot i que amb diferents delimitacions, s'han vingut citant i utilitzant força, tant per part d'estudiosos com d'administracions:

- la **serra de Tramuntana**, anomenada popularment *sa Muntanya*,
- el **Pla**, amb una delimitació més extensa que la que es considera actualment, arriba a les badies de Palma i d'Alcúdia,
- **Llevant**, una espècie de *fnisterrae* de la Mallorca més oriental,
- el **Raiguer**, topònim avui molt popular, recuperat per Rosselló de la crònica de Pere Marcili que identificava el que avui anomenariem l'ecotò Pla-Muntanya,
- I el **Migjorn**, l'equivalent al sud i sud-est de l'illa a la que Rosselló li dedicà la seva tesi.

Figura 2. Les comarques de Mallorca

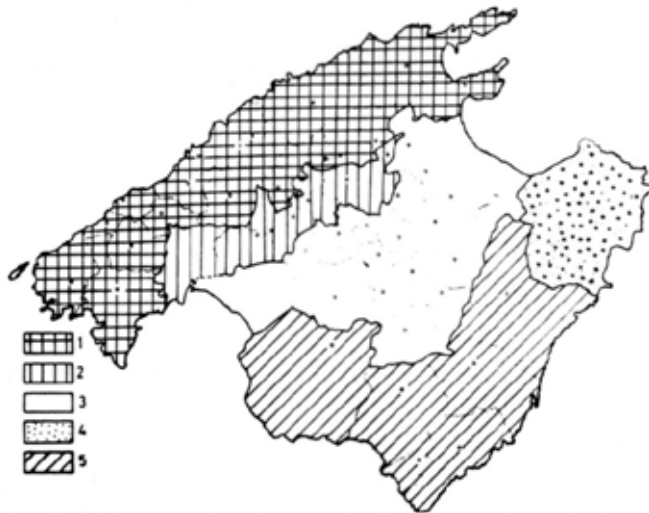

Fig. 1. — Comarcas de Mallorca: 1. Muntanya (Sierra principal). 2. Raiguer (Piedemonte). 3. Pla (Llano central). 4. Llevant (Levante). 5. Migjorn (Sur y sur-este). En trazo fino los límites municipales.

Font: Rosselló, 1964a, p. 244.

De fet, sota la direcció de Bartomeu Barceló, es dirigiren dues tesis ja citades que pretenien “completar el mapa” de *Comarques de Mallorca* del 1964, la de Pere Salvà (1978) que estudiava l'espai rural de la serra de Tramuntana⁹ i la

9. Aquesta tesi comptava amb el precedent de la d'en Miquel Ferrer (1974) que, des de l'enfocament històric, analitzava la població i la propietat de la serra de Tramuntana.

de Francesca Florit (1983) que analitzava la transformació del paisatge rural i de la propietat de la terra a la comarca del Pla. Però aquestes i altres tesis ja són centrades temàticament en l'anàlisi geogràfica agrària i rural, són tesis de Geografia Humana, no de Geografia Regional. I això, potser, per dues raons. En primer lloc per mor de que el llistó de la tesi de Rosselló s'havia posat tan alt que, segurament, va desanimar molts investigadors i, en segon lloc per mor dels canvis paradigmàtics que afectaven la Geografia espanyola que, com hem assenyalat, inauguren les tesis temàtiques que, des d'aleshores es llegiran a la UIB i arreu de l'Estat.

Las Islas Baleares. Mallorca, el sur y sureste s'emmarca en el paradigma regional on s'entremesclen consideracions d'història natural i cultural. Diu l'autor:

“La delimitació comarcal és un problema de solució difícil. L'ampli terç de l'illa de Mallorca englobat en aquest treball correspon a una unitat geogràfica real, tot i que la història podria reclamar horitzons més dilatats, i amb arguments geomorfològics aquells es reduirien considerablement. Criteris climatològics -la comarca més àrida de Mallorca- i administratius donen raó, en darrera instància, del territori estudiat.” (Rosselló Verger, 1964b, 2018, p. 1).

Per tant àmbit històric més dilatat, àrea geomorfològica més reduïda però amb homogeneïtat climàtica i administrativa.

El treball és redactat en un estil fresc, desenfadat i directe. I és que, efectivament, els que el coneixem sabem que Rosselló no va de circumloquis, expressa directament i sense vacil·lacions el que considera que val la pena defensar.

La publicació de la tesi, de 547 pàgines, fou acompanyada d'unes 300 il·lustracions i d'un centenar de mapes, incorpora algunes novetats per l'època en que fou defensada, com l'ús de la fotografia aèria o l'anàlisi de l'emfiteusi. La investigació és dividida en tres parts diferenciades.

1. El paisatge natural (120 pàgines)
 - a. El relleu
 - b. L'arxipèlag de Cabrera
 - c. El clima i les aigües
 - d. La vegetació i la fauna
2. Població, ciutat i viles (120 pàgines)
 - e. Demografia
 - f. Les ciutats i les viles
3. Les Activitats econòmiques (263 pàgines)
 - g. La ruralia
 - h. L'activitat industrial
 - i. El comerç i la circulació
 - j. La mar

El valor “arqueològic” del llibre, que remarca el mateix autor en la nota editorial de la present edició, és més que palès quan comparem les 147 pàgines dedicades a la ruralia (més de la meitat de les activitats econòmiques) amb les 14 dedicades al turisme. El turisme que s’insereix en el subcapítol “La Mar” on, amés, es tracta dels ports, la pesca, els perills del mar i el contraban. Evidentment, érem davant d’una altra Mallorca.

El sud i sud-est, el Migjorn de Mallorca, és el territori per excel·lència de les marines seques que cap al nord, en augmentar la pluja i el relleu, minven, fins que les muntanyes d’Artà, ja completament llevantines, les fan pràcticament desaparèixer. Cap al centre, cap al Pla, l’imponent puig de Randa delimita la comarca malgrat que la literatura popular i culta sovint el considera situat al bell mig del Pla.

Ha estat segurament la predominança dels conreus del Pla el que ha fet vacil·lar sovint els límits entre el Pla i les marines. Quan Pla volia dir terra rica –on hi havia cereals de subsistència i vinya d’exportació–, terra rica volia dir Pla i marina pobresa i perill.

Les marines han estat, i en part encara són, una mescla simbiòtica que representava un equilibri estàtic entre una agricultura que empenyia des de l’interior cap a la costa i una natura que podia resistir millor gràcies al reforç que li representava la mar. L’hostilitat per a l’agricultura, era per mor de la magror dels sòls, les regulars envestides dels vents marins i la quasi ancestral amenaça per al poblament que representaven els atacs de corsaris i pirates. Una precaució de poblament que afectà a totes les marines de les Balears, no només a les del Migjorn de Mallorca.

La natura del Migjorn, bàsicament arbustiva, ha fet de bardissa al constant vent marí alhora que servia de viver de caceres. Així les clarianes intrarbustives es beneficiaven d’una protecció natural que no podia desaparèixer ja que si ho feia ho feia amb ella la cacera i l’agricultura es veia greument afectada. Tanmateix la terra que s’hagués pogut alliberar de més hauria estat de tan poca qualitat com la que durant les dècades de més fam romperen els nombrosos rotors de les marines.

Les marines del Migjorn, allò més sud, allò més àrid, allò més planer, farcides d’arbres de secà, ha estat considerat paisatgísticament monòton (Picornell, 1985, p. 8), una monotonia que, tanmateix, des de l’aire, esdevé un gran mosaic divers.

Tots aquests coneixements i molts altres aspectes del sud i sud-est de Mallorca són deutors de la tesi de Vicenç M. Rosselló i Verger. Una tesi regional excel·lent la lectura, o relectura, de la qual ens pot servir per visitar i veure com era aquella comarca natural que, avui, ja és complement artificial, i més que ho serà en entrar en funcionament la nova autopista de Campos...

Una tesi, en resum, duta a terme per un geògraf irrepitible y compromès amb el país com ho demostra la feinada que ha invertit per, 56 anys més tard de la seva lectura en castellà, publicar-la en català.

Enhorabona Don Vicenç.

Bibliografia

- BALLESTER, Rafael (1908). *Investigaciones sobre metodología geográfica*. Madrid: Imprenta del Patronato de Huerfanos de Administración Militar.
- (1909). “Investigaciones sobre metodología geográfica”. *Boletín de la Instrucción Pública de la República Argentina*, núm. 10, p. 63.
- (1916). *Geografía de España*. Girona: Imprenta y Librería de Viuda e Hijo de José Franquet.
- BARCELÓ, Bartomeu (1956). “Evolución de la estructura agraria del término de Ocaña”. *Estudios geográficos*, núm. 63, p. 185-206.
- (1970). *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*. Madrid-Eivissa: CSIC/Instituto de Estudios Ibicencos.
- BOIRA, Josep V. (2000). “Sobre la terra i els homes. Entrevista a Vicenç M. Rosselló i Verger”. *El contemporani: revista d'història*, núm. 21-22, p. 25-31.
- BRUNET, Pedro (1981). *Los ferrocarriles de la Isla de Mallorca*. Tesis doctoral, Universitat de Palma de Mallorca.
- COMPANY, Miquel (1988). L'ensenyament de la geografia i els geògrafs mallorquins del segle XIX. *Treballs de Geografia*, núm. 40, p. 7-21.
- COLOM, Antoni (1980). Un regeneracionista mallorquí: Rafel Ballester i l'ensenyament de la geografia. *Trabajos de Geografía*, núm. 37, p. 63-82. http://ibdigital.uib.es/greenstone/collect/treballsGeografia/index/assoc/Treballs/_de_Geografia_19/80v37p06.dir/Treballs_de_Geografia_1980v37p063.pdf
- DANTÍN, Juan (1948). *Resumen fisiográfico de la Península Ibérica*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas [1912].
- (1942). *Regiones naturales de España*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas [1922].
- DERRUAU, Max (1949). *La Grande Limagne, Auvergnate et ourbonnaise. Étude Géographique*. Clermont-Ferrand: Delaunay.
- FERRER, Miquel (1974). *Población y propiedad en la cordillera septentrional de Mallorca. (Evolución històrica)*. Palma: Diputació Provincial de Balears.
- FLORIT, Francesca (1983). *Las transformacions del paisatge rural i de la propietat de la terra a la comarca del Pla de Mallorca (s. XIX-XX)*. Tesis doctoral, Universitat de Palma de Mallorca.
- LE LANNOU, Maurice (1941). *Pâtres et paysans de la Sardaigne*. Tours: Arrault.
- MATEU, Joan F. (2006). “Vicenç M. Rosselló i la geomorfologia litoral”, dins: Eulàlia SANJAUME; Joan F. MATEU [ed.]. *Geomorfologia litoral i quaternari. Homenatge al professor Vicenç M. Rosselló i Verger*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 13-33.
- MIR, Andreu; Damià PONS (2004). “Vicenç M. Rosselló Verger. La saviesa aplicada al coneixement geogràfic”. *Lluc: revista de cultura i d'idees*, núm. 839, p. 9-15.
- MURRAY, Ivan, (2012). *Geografies del capitalisme balear: poder, metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica d'una superpotència turística*. Tesis doctoral, Universitat de les Illes Balears. <http://dspace.uib.es/xmlui/handle/11201/2876>
- PICORNELL, Climent (1985). “El Migjorn de Mallorca”. *Palau Reial*. 1, núm. 4, p. 7-16.
- QUINTANA, Albert (1979). *El sistema urbano de Mallorca*. Palma: Ed. Moll.
- RAMIRO, Enric (2002). *Aproximació a l'escola valenciana de geografia*. València: Biblioteca Nueva, Universitat de València.
- RECLUS, Élisée (1876). “L'Espagne”, dins: *Nouvelle Géographie Universelle*. París: Hachette.
- REPARAZ, Gonçal de (1928). *La Plana de Vic*. Barcelona: Barcino.
- RIUDOR, Lluís (1989). “L'herència vidaliana en la geografia espanyola”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 20, p. 21-34.
- ROSSELLÓ, Vicenç M. (1959). “La huerta de Levante en Palma de Mallorca”. *Estudios geográficos*, núm. 77, p. 523-578.

- ROSSELLÓ, Vicenç M. (1964a). “El regadío en la isla de Mallorca”, dins: *Aportación española al 20 Congreso Internacional de Geografía*, Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas, p. 235-254.
- (1964b). *Mallorca. El sur y el sureste. (Municipios de Llucmajor, Campos, Ses Salines, Santanyí, Felanitx y Manacor)*. Palma: Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación.
- (2018). *Rèquiem per als molins aiguaders de Mallorca*. Palma: Leonard Muntaner Editor.
- SANJAUME, Eulàlia; Joan F. MATEU [ed.] (2006). *Geomorfologia litoral i quaternari. Homenatge al professor Vicenç M. Rosselló i Verger*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- SALVÀ, Pere A. (1978). *Aproximación al conocimiento de la transformación del espacio rural en la serra de Tramuntana de la isla de Mallorca*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona.
- VILA, Pau (1926). *La Cerdanya*. Barcelona: Barcino.